UDK: 28(497.6)"1945/1946"
316.423.6-055.2
070(497.6)"1945/1946"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 17. 9. 2025.
Prihvaćeno: 23. 12. 2025.
DOI: https://doi.org/ 10.22586/csp.v58i1.38396

Figura Muslimanke u bosanskohercegovačkom socijalističkom društvu na primjeru lista *Novo doba* 1945. – 1946.

NEHRUDIN REBIHIĆ
Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nehrudin.rebihic@ff.unsa.ba

EDINA NIKŠIĆ REBIHIĆ
Odsjek za pedagogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
edina.niksic.rebihic@ff.unsa.ba

Ovaj rad proučava proces modernizacije i emancipacije Muslimanke u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata diskurzivnom analizom 28 brojeva lista *Novo doba* (1945. – 1946.), glasila Glavnoga odbora Muslimana. Poseban fokus stavljen je na načine na koje su medijski diskursi oblikovali novu ulogu žene u javnoj i privatnoj sferi, u skladu s ideološkim smjernicama socijalističke vlasti. Rezultati pokazuju da je *Novo doba* promoviralo oslobađanje žene od društvenih, kulturnih i religijskih ograničenja, ali pritom je ona predstavljana više kao objekt nego subjekt emancipacije. Obrazovanje, rad i uloga u obitelji prikazani su kao ključni instrumenti u stvaranju „novoga čovjeka" i socijalističkoga društva, dok je Muslimanka predstavljena kao saveznik socijalističkih ideja unutar projekta bratstva i jedinstva. Studija nudi novi uvid u ideološke i kulturno-političke prilike poratne Bosne i Hercegovine te otvara prostor za promišljanje o kontradikcijama između deklarativne slobode i stvarne društvene moći žene u socijalističkoj Jugoslaviji.

Ključne riječi: *Novo doba*; žena; Muslimanka; emancipacija; socijalizam; agitacija; Narodnooslobodilačka borba; Bosna i Hercegovina

Uvodne napomene

Pitanje modernizacije i emancipacije Muslimanke[1] nakon Drugoga svjetskog rata složena je i višeslojna tema. Taj proces pratio je niz nedosljednosti

[1] U radu će se termin Muslimanka pisati velikim slovom jer autori žele slijediti nominaciju iz *Novoga doba* bez obzira na to je li se to tada interpretiralo kao religijska ili nacionalna odrednica.

i kontroverzi. Posljednjih desetljeća tema zaokuplja mnoge autore u humanističkim i društvenim znanostima. Ovaj rad nastoji dati mali doprinos tom znanstvenom toku diskurzivnom analizom novinskih priloga u listu *Novo doba*.

Novo doba osnovano je 1945. na inicijativu Glavnoga odbora Muslimana Bosne i Hercegovine. Uređivala ga je muslimanska inteligencija lijeve ideološke orijentacije, koja je nakon 1945. imala zadatak posredovati između muslimanske populacije i nove vlasti i učiniti tu populaciju prijemčivom za novi idejno-politički poredak. U tom smislu, *Novo doba* predstavljalo je informacijski ideološki aparat države (IAD)[2], odnosno ideološko-propagandni aparat koji je masi, uime nove političke elite i *idejne avangarde*, predočavao ideološki koncept nadolazeće društvene stvarnosti te konstrukciju *novoga* čovjeka i *nove* žene koji će tu stvarnost graditi, održavati, reproducirati. Ideja pokretača *Novoga doba* bila je da u okviru Narodnooslobodilačke fronte (NOF) djeluje među muslimanskim masama i postane *priručnik* njihova „kulturno-političkog vaspitanja" te „stremljenja u pravcu ekonomskog pridizanja",[3] odnosno da bude „glavni tumač i hroničar" svih aktivnosti i program za svako djelovanje[4].

Novo doba izlazilo je dvaput mjesečno – prvi broj objavljen je 3. lipnja 1945., a posljednji 2. listopada 1946. godine. Urednici lista bili su književnici Hamid Dizdar i Hamza Humo. O njegovu utjecaju na društvo posredno govori činjenica da je 1945. godine bilo 1435 pretplatnika/ca širom Jugoslavije.[5] Pored institucija, ministarstava, gimnazija, medresa, gradskih i školskih biblioteka, redakcija drugih listova i časopisa, ljekarni, kavana i gostionica… bilo je i fizičkih osoba, pretplatnika različitih profesija i zanimanja (liječnika, profesora, imama, trgovaca, gostioničara, obrtnika – obućara, brijača, limara, kuhara, zatim umirovljenika, domaćica, učenica), kao i pripadnika svih naci-ja.[6] Važno je spomenuti da se na popisu pretplatnika nalazilo oko 80 žena. I na administrativnim i uredničkim poslovima lista, kao dio širega uređivačkoga kolegija, bile su stalno zaposlene dvije žene: Vahida Zildžo i Senija Kurt.

U sadržajnom smislu *Novo doba* bilo je dominantno orijentirano na politička događanja među Muslimanima Bosne, o čemu svjedoče tekstovi o Muslimanima, Bosni, Islamskoj zajednici, Glavnom odboru Muslimana i „Preporodu"[7], procesima opismenjavanja stanovništva te o skupovima i kon-

[2] ALTHUSSER, „Ideology and Ideological State Apparatuses".

[3] „Novo doba", 5.

[4] „Pred osnivanje jedinstvenog kulturnog društva Muslimana", 1.

[5] HAS, „Novo doba", kut. 1, sign. ND-29.

[6] Iz administrativno-poslovne dokumentacije *Novoga doba*, sačuvane u Historijskom arhivu Sarajeva, vidi se, među ostalim, da je u ožujku 1946. bilo samo za grad Zenicu 25 pretplatnika, od kojih je bilo pet žena (liječnica, trgovkinja i domaćice). Ipak, na popisu od 112 dužnika za 1946. godinu, uz institucije, nalazi se i velik broj fizičkih osoba, među kojima nema nijedne žene. HAS, „Novo doba", kut. 1, sign. ND-29, Spisak dužnika.

[7] „Preporod" je kulturno-prosvjetno društvo koje je nakon Drugoga svjetskog rata ujedinilo dotad polarizirana muslimanska društva „Gajret" i „Narodnu uzdanicu" u jedinstvenu društvenu organizaciju. Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine dao je 1945. inicijativu

ferencijama i dr. Kroza sve navedene teme bila je protkana ideja bratstva i jedinstva, zajedništva i društvenoga napretka.[8]

Autori priloga u listu tumačili su temeljne „funkcijske narative" ili topose nove vlasti na tri različita načina: (1) radikalnom negacijom društvenih, ekonomskih i kulturnih prilika iz prošlosti (feudalizma, klasnih razlika, društvenih i političkih uređenja), osim onih koje su se ideološki podudarale sa socijalističkom slikom društva; (2) radikalnom afirmacijom svega što je bilo u službi novoga vremena, društvenoga i političkoga života te oblikovanja „novoga socijalističkog čovjeka"; (3) „novo doba" moralo je biti izgrađeno na ideji bratstva i jedinstva, pri čemu je bratstvo podrazumijevalo društveno organiziranje na genealogijskim i antropološkim idejama obitelji (vertikalno i horizontalno), a jedinstvo na mehaničkoj solidarnosti i unifikaciji društva te na ideji partijnosti bez ideoloških, nacionalnih i klasnih antagonizama.[9]

Gotovo svi tekstovi isticali su da je sve iz prošlosti „pepeo i propast" za *novo* društvo i pojedinca. Retrogradne relikte prošlosti, tvrdilo se, bilo je moguće prevladati „borbom" i rađanjem „novoga čovjeka", koji je kao „preporođen" mogao biti nosilac napretka i opstanka društva. Dakle, sve što je pripadalo prošlosti smatralo se toksičnim, dehumanizirajućim, ruinirajućim i degradirajućim za pojedinca i kolektiv, zbog čega je trebalo slijediti ideje komunizma, koje su trebale preobraziti društvo i usmjeriti ga k progresu te boljoj i sretnijoj (socijalističkoj) budućnosti.[10] U tom kontekstu na analitičko-interpretativnoj, semantičkoj i društveno-funkcijskoj razini čitanja lista može se primijetiti mnoštvo „novosti": „novi svijet", „nova Bosna", „nova sadašnjica", „novo društvo", „nova država", „novi vidici", „novi putevi", „novi duh", „novi ljudi", „novo vrijeme", „nova vlast", „novo demokratsko", „nove prilike i potrebe", „nova i sretnija budućnost", „novi oblici rada", „novi život" i „novi model čovjeka". Smatralo se, dakle, da nosilac „socijalističke kosmogonije" treba biti preporođeni čovjek koji je po svemu nov, kako u mislima, duhu i vidicima tako i u potrebama, oblicima rada i organiziranju društva. Novi čovjek treba biti „slobodan" i društveno jednak s obzirom na to da oslobođenje u socijalizmu „dolazi kao neizbježna posljedica ukidanja klasnog društva kao okvira

za njihovu fuziju, a u skladu s tom inicijativom u Sarajevu je 13. rujna 1945. održana i osnivačka skupština Kulturnoga društva Muslimana „Preporod". Novoosnovano društvo preuzelo je sve pravne i institucionalne obveze prijeratnih/ratnih kulturnih društava te se tako etabliralo kao okvir za ujedinjenje svih drugih muslimanskih/bošnjačkih kulturnih društava i organizacija nakon 1945. godine (KAMBEROVIĆ, „Historija preporoda").

[8] Vidi tekstove: REBAC, „Bratske riječi muslimankama", 4; REBAC, „Svi muslimani i muslimanke moraju biti pismeni", 5; „Proglas Kulturnog društva Muslimana Preporod"; „Prva Preporodova redovna glavna skupština", 6-8; TITO, „Učinimo sve da 1946. godina bude godina velikih pobjeda u obnovi", 1.

[9] Vidi tekstove: PAŠALIĆ, „Stara i nova Bosna", 1; „Muslimani su izabrali novo vodstvo", 3; PAŠALIĆ, „U znaku svestrane borbe protiv nepismenosti", 5; REBAC, „Bratske riječi muslimankama", 4 i dr.

[10] KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*; KATZ, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine*; KATZ, „Bosanskohercegovačko društvo u razdoblju uspostavljanja jugoslavenske revolucionarne vlasti".

eksploatacije i otuđenja ljudi" jer „emancipacije nema bez borbe proleterijata za novo, komunističko društvo u kojem se ukidaju klasne, a time i sve druge socijalne nejednakosti".[11] List je bio, uz ostalo, posebno usmjeren afirmiranju ideja o oslobađanju društva od tradicionalnih vrijednosti te integriranju žene u socijalističko društvo, u kojem su joj trebala biti zajamčena jednaka prava s muškarcima te politička i kulturna participacija u društvu.

Proces modernizacije i emancipacije (muslimanskoga) ženskog subjekta u Bosni i Hercegovini (BiH) i Jugoslaviji u socijalizmu potaknut je *odozgo* – iz Partije i vlasti – i s mnogim nedosljednostima i nedovršenostima realiziran u *društvenoj bazi*.[12] Sve studije o tom problemskom pitanju nastojale su upozoriti na kompleksnost jugoslavenskoga socijalizma[13] te utvrditi na koje su se načine novi idejno-politički tokovi reflektirali na sve segmente društvenoga života, a posebno na živote žena bez obzira na to kojem su društvenom sloju i kulturno-civilizacijskom krugu pripadale. Prema dosadašnjim uvidima u literaturu, list *Novo doba*, posebno njegov dio usmjeren na poticanje emancipacije ženskoga i uopće muslimanskoga društva u cjelini u BiH, dosad nije analiziran iz ove perspektive. Uz spominjanje toga lista u knjigama *Bošnjačka politika XX vijeka* (1998.) Šaćira Filandre[14] i *Pismeni graditelji socijalizma. Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945-1948)* Semira Hadžimusića[15], *Novo doba* bilo je predmet detaljne analize u djelu *U žilištu slišćen. Bosanski subjekt između organskog i mehaničkog jedinstva svijeta* Nehrudina Rebihića[16]. Autor pokazuje kako je književna produkcija neposredno nakon 1945. oblikovana ideološkim očekivanjima i utopijskim horizontom nove vlasti. Izdvaja se razumijevanje književnosti kao sredstva političke pedagogije i avangardnoga usmjeravanja društva, pri čemu se naglašava kolektivna funkcija umjetnosti i njezino podčinjavanje projektu socijalističke modernizacije. U tom kontekstu, *Novo doba* može se tretirati i kao propagandni ideološki aparat[17] nove vlasti u kojem je, uz brojna druga, razmatrano i muslimansko žensko pitanje.

Cilj rada je analizirati priloge *Novoga doba* u kojima se agitira za (novi) položaj i (novu) ulogu žene, Muslimanke, u javnoj i privatnoj sferi života

[11] JAHIĆ, *Muslimansko žensko pitanje*, 428.

[12] Vidi više u: KATZ, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini", 135-155; BATINIĆ, *Women and Yugoslav Partisans*; ANTONIĆ, „Yugoslav Revolutionary Legacy"; DIJANIĆ, „Društveno-kulturalni aspekti položaja žena u Hrvatskoj"; JAHIĆ, *Muslimansko žensko pitanje* i dr. Opis i pregled autora i publikacija o muslimanskom ženskom pitanju donosi i: LIČINA RAMIĆ, „Nova ženska organizacija", 163-219.

[13] Usp. pristup izučavanja socijalizma Marije Todorove („Introduction: Similar Trajectories, Different Memories", u: *Remembering Communism: Private and public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe* (Budapest: Central University Press, 2014); *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006); *Dizanje prošlosti u vazduh. Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010)).

[14] FILANDRA, *Bošnjačka politika XX vijeka*.

[15] HADŽIMUSIĆ, *Pismeni graditelji socijalizma*.

[16] REBIHIĆ, *U žilištu slišćen*.

[17] ALTHUSSER, „Ideology and Ideological State Apparatuses".

(društveni život, politika i rat, ekonomska (ne)zavisnost, obrazovanje i obiteljski kontekst) u prvim godinama socijalističke Jugoslavije/BiH.

Društveno-politički kontekst

Godine nakon Drugoga svjetskog rata bile su posebno izazovne za bosanskohercegovačko društvo. Stanovništvo je s jedne strane bilo deprivirano, osiromašeno i razoreno, dok je s druge strane bilo nepovjerljivo prema svemu što je novi društveni poredak nudio i propagirao, osobito na područjima koja su bila u koliziji s uvriježenim tradicionalnim kulturnim i religijskim obrascima. Opisujući karakteristike bosanskohercegovačkoga društva neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, Husnija Kamberović[18] ističe da je bilo preko 70% nepismenoga stanovništva te da je većinski bilo ruralno: 83% stanovnika živjelo je na selu, a samo 17% u gradu. Uz rat, na takvu sociokulturnu sliku društva velik trag ostavio je i povijesno-politički razvoj BiH. Dominantno agrarno društvo bilo je nespremno ući u posve nov društveni i politički sistem, koji je zahtijevao rapidnu i radikalnu promjenu postojećega stanja i statusa.

Da bi se stekli uvjeti za valjanu medijaciju između politike i stanovništva te kreiranje ambijenta za društvenu preobrazbu, bilo je potrebno najprije delegitimirati „staru elitu"[19], a potom potaknuti nove političke protagoniste da u svjetlu bratstva i jedinstva grade novo društvo spajajući polarizirano društveno polje (religija, nacija, ideologija) na jednopartijskoj doktrini, gušeći svaki oblik političkoga pluralizma.

Novi politički režim zahtijevao je tranziciju dominantno agrarnoga i ruralnoga stanovništva u građansko i urbano jer je bilo potrebno za rad u industriji i oblikovanje novoga kulturnog života. Za takvo što nužno je bilo uključiti sve društvene aktere, građane i građanke, najprije kao radnu snagu, a potom i kao pokretače te nosioce kulturnih i političkih promjena. Uz muško stanovništvo, koje je imalo iskustvo društvenoga i političkoga djelovanja, novoj državi bile su potrebne i žene kao radna snaga za obnovu i izgradnju novoga društva, čime je ujedno započela integracija žena na tržište rada i put k većoj ekonomskoj nezavisnosti. One su, s druge strane, bile integrirane i u opći narativ o „socijalističkom majčinstvu" kao vitalističkom simbolu reprodukcije i socijalizacije „novoga građanina" (djeteta) u duhu socijalističke ideologije.

Opća intencija socijalizma bila je promijeniti položaj i status žene u društvu, ali ona u praksi nije naišla na potpuno razumijevanje i opravdanje, čak ni među članovima Partije. Integracija žene u socijalističko društvo počela je s njezinim uključivanjem u rat, a poslije se produbila općim narativom o ratu u kojem je njezina uloga ideološki predimenzionirana u poslijeratnoj propagandi. Ali, bez obzira na to, bila je to dobra osnova za kreiranje okvira za sliku

[18] KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu*.
[19] KATZ, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini".

nove žene koja se nastojala (možda više retorički) izjednačiti s muškarcem u novom društvu. Ivana Pantelić[20] navodi različite motive ulaska žene u rat: (1) dokazivanje društvu da je jednaka s muškarcem; (2) želja za emancipacijom; (3) da bude dio revolucionarnih promjena. Narativom o partizanskoj herojskoj borbi i obrani, kojim se uspostavljala službena socijalistička kultura sjećanja i legitimirao novi poredak, žene borkinje ili ratne heroine bile su integrirane u ukupni društveno-simbolički kapital zajednice. Prema službenim podacima,[21] dva milijuna žena bile su partizanke, što je 12% prijeratnoga društva, od kojih je 70% bilo mlađe od 20 godina. Nažalost, posljedice rata za žensku populaciju bile su goleme: 25.000 je izgubilo živote na ratištu, a 282.000 žena ubijeno je ili preminulo u koncentracijskim logorima. Dakle, žena borkinja, antifašistkinja i partizanka simbolizirala je društvenu i političku avangardu jugoslavenskoga društva i u ratu i u poraću.[22] Komunisti su slavili ulogu žene u ratu, kao i njezinu emancipaciju u poslijeratnoj socijalističkoj Jugoslaviji.[23]

Prema Vidmar Horvat,[24] takvo društveno afirmiranje žene, a osobito njezina herojstva u partizanskoj revolucionarnoj borbi, bilo je u službi kreiranja ideološkoga kontrasta najprije spram prijašnjih društvenih i političkih uređenja (Kraljevina Jugoslavija, kapitalizam, građanska kultura), a potom i kulturnih obrazaca (patrijarhat), u kojima je bila zatomljena kao subalterna društvena i kulturna figura. Nove društvene okolnosti, oličene u ideji obnove i izgradnje, zahtijevale su promjenu njezine ideološko-simboličke uloge: ratna heroina morala se preobraziti u „ženu-radnicu" i „ženu-udarnicu".[25]

Da bi ostvarila svoje ciljeve, nova je vlada posredstvom državnih organa donosila mjere, dekrete, naredbe, zakone i sl. U Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije,[26] u članku 24., istaknuto je da su „žene ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života". Bez obzira na takve eksplicitne zakonske okvire, praksa je, nažalost, svjedočila nečemu drugom: žena ipak nije bila ravnopravno zastupljena u svim oblastima društvenoga života. Najčešće je bila zaposlena u sekundarnom sektoru, gdje se tražila nekvalificirana radna snaga, odnosno gdje su radni uvjeti bili otežani, a primanja dosta niža.[27] Zbog toga su se žene bez stručnih kvalifikacija usmjeravale k obrazovanju u večernjim školama, centrima za radničko obrazovanje i tečajevima u okviru obrazovanja odraslih. Opismenjavanje i (polu)stručno obrazovanje omogućavalo je ženi da se radno osposobi i stekne ekonomsku nezavisnost. Smatralo se da je narodnost i masovnost socijalističkoga pokreta moguća samo ako i žena sudjeluje u svim sferama društva, a

[20] PANTELIĆ, „Yugoslav female partisans".
[21] JANCAR-WEBSTER, *Women & Revolution in Yugoslavia*.
[22] PANTELIĆ, „Yugoslav female partisans".
[23] HOARE, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*.
[24] VIDMAR HORVAT, *Imaginarna majka*.
[25] GUDAC DODIĆ, „Novi lik žene u jugoslovenskom socijalizmu".
[26] „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije od 31. 1. 1946.", *Službeni list*, 1. 2. 1946., 77, 93.
[27] LIČINA RAMIĆ, „Urbanizacija i njene posljedice".

posebno u ekonomskoj. Potrebno je bilo da „žena-radnica postigne, ne samo pred zakonom već i u životu, jednakost sa muškarcem-radnikom. Zato je bilo potrebno da žene-radnice uzimaju sve više učešća u upravljanju preduzećima i u upravljanju državom."[28] Stoga Jahić valjano zaključuje da se socijalistička revolucija „ne može ostvariti bez širokog učešća radnih žena, koje treba uputiti u njihovo pravo da žive oslobođene bilo kakve kontrole i pritiska".[29]

S druge strane, procesi urbanizacije i industrijalizacije izmijenili su svakodnevni život zaposlenih i nezaposlenih žena. Muslimanka je predstavljala neiskorišteni privredni potencijal, a njezino uključivanje u te tokove izmijenilo bi njezin dotadašnji društveni položaj jer je, prema razumijevanju nove društveno-političke elite, bila „stegnuta okovima zastarjelih shvatanja i prevaziđenih vjerskih običaja te isključena iz javnog života"[30]. Otuda Tomšič[31] smatra da je proces uključivanja žene u razvoj socijalističkoga političkog sistema bio odlučujući faktor za njezinu emancipaciju te za ukupni ekonomski razvoj zemlje. Emancipacijski procesi žena u socijalističkom društvu podrazumijevali su prije svega opismenjavanje i zapošljavanje, odnosno angažiranje kao radne snage[32] koja je, jednako kao muškarci, doprinosila i služila obnovi i razvoju države. Time je žena dodatno stjecala i ekonomsku nezavisnost. Kad je riječ o opismenjavanju, Katz[33] ističe da je ono imalo cilj da cjelokupno stanovništvo primarno nauči čitati i pisati da bi bilo sposobno primiti sadržaje koje prezentira Partija, odnosno da se preko obrazovanja stanovništvo lakše može indoktrinirati, što nikako nije bio jedini cilj opismenjavanja.

Iako je socijalizam „dopustio" ženi izlazak u javni prostor, njezin intimni prostor (kuća) i dalje je bio ustrojen po patrijarhalnim kulturnim obrascima. Ona je u njemu zadržala ulogu domaćice, majke, supruge, kao i obveze koje su donosile te uloge. Sve te uloge iziskivale su velike osobne napore da bi se premostili hijati između javnoga i intimnoga prostora. Unutar socijalističkoga sistema „emancipacija žene nije se postavljala kao zaseban društveni problem mimo ukupnih napora u pravcu izgradnje socijalističke države (konsolidacija vlasti i njenih institucija) koja je, smatralo se, svojom suštinom prirodno vodila punoj ravnopravnosti i jednakosti žene s muškarcima".[34]

U nastavku rada pisat ćemo o agitaciji muslimanske inteligencije na polju emancipacije i integracije Muslimanke u bosanskohercegovačko socijalističko društvo od sredine 1945. do kraja 1946. godine. Uz *Novo doba*, komparativno ćemo analizirati i priloge u *Preporodovu Almanahu-kalendaru* iz 1946. godine, u kojem su pisali isti autori/ce kao u listu, jer su oba izvora bila glasila Glavnoga odbora Muslimana BiH.

---

[28] ĐOKANOVIĆ, DRAČO, DELIĆ, *Žene u socijalizmu*, 106.
[29] JAHIĆ, *Muslimansko žensko pitanje*, *429.*
[30] KEMURA, *Uloga „Gajreta" u društvenom životu*, *374.*
[31] TOMŠIČ, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije.*
[32] LIČINA RAMIĆ, „Urbanizacija i njene posljedice".
[33] KATZ, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini".
[34] JAHIĆ, *Muslimansko žensko pitanje*, 431.

Radi jasnijega sagledavanja ukupne slike, rezultati istraživanja i njihova refleksija bit će prikazani u tri međusobno povezane cjeline: prva razmatra društveni kontekst i ideološke smjernice vremena, druga obrazovanje žena kao temeljni instrument njihove emancipacije, a treća prati ulogu žene u obitelji, gdje su se najizraženije ogledali otpori i napetosti između tradicije i socijalističkih ideala.

Reprezentacije društvenih promjena u *Novom dobu*

Po završetku Drugoga svjetskog rata NOF je dao instrukciju za održavanje konferencije na kojoj su se trebali okupiti bosanskohercegovački Muslimani, pristaše Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP). Tako je 26. travnja 1945. na zasjedanju Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) izabran odbor za organizaciju konferencije, koji su sačinjavali Zaim Šarac, Hamdija Ćemerlić, Fazlija Alikalfić, Zehra Muidović[35] i Omer Gluhić. Konferencija je održana 21. i 22. svibnja 1945. u Sarajevu i na njoj je konstituiran Glavni odbor Muslimana BiH. Jedan od zaključaka konferencije bio je pokretanje glasila *Novo doba*.

Glavni odbor Muslimana BiH na konferenciji otvara i pitanje o statusu Muslimanke u novom, socijalističkom društvu. Izlaganja sudionika pokazivala su odlučnost da se raskine s nasljeđem političke prošlosti, ali i tradicionalnim kulturnim okovima koji su ženu marginalizirali i sputavali da iskaže i manifestira svoje potencijale. U prilozima s konferencije primjećuje se težnja za redefinicijom identiteta Muslimanke u novom poretku, koji obećava njezinu jednakost i društvenu afirmaciju.

Ideja o slobodnom i ravnopravnom građaninu novoga socijalističkog društva bila je stalno prisutna u sadržajima *Novoga doba* i *Preporodova Almanaha*. No, bila je riječ o specifično shvaćenoj slobodi, lišenoj mogućnosti izbora, jer je pojedincu bila ponuđena samo jedna opcija – ona koja se podudara s ideološkim obrascem socijalističke Jugoslavije. U tom diskursu sloboda nije značila pravo na različitost, nego obvezu uklapanja u zadani društveni model, što je na kraju imalo obilježja pritiska, a ne stvarne slobode. Ideja pripadanja jugoslavenskom društvu nije predstavljana kao jedna od opcija, nego kao jedini način opstanka pojedinca, nacije i kulture, odnosno kao svojevrsni „spas od biološke smrti"[36] i „borba za očuvanje svog opstanka u sudbonosnoj

[35] Zehra Muidović rođena je 13. listopada 1912. u Sarajevu. Prva Muslimanka sutkinja, diplomirala je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1936. (*Jugoslavenski list*, br. 307/1939., 5). Radila je u Državnoj hipotekarnoj banci. Bila je u ustaškom zatvoru 1945. godine. Društveno-politički angažirana kao potpredsjednica Glavnoga odbora AFŽ-a u Sarajevu. Godine 1947. pokrenula je Rezoluciju o pokretu muslimanki za skidanje zara, koja je prihvaćena na Drugom kongresu AFŽ-a u Sarajevu.

[36] PANDŽO, „Osvrt na nacionalno vaspitanje", 3.

povezanosti Muslimana sa ostalim narodima naše zemlje" bez koga „nema ni zajedničkog opstanka na našoj rodnoj grudi Bosni i Hercegovini".[37]

Kako se vidi iz priloga lista, Muslimani su bratstvo i jedinstvo 1945. čvrsto prigrlili, promovirali i poticali jer su ih drugi narodi, na idejama ZAVNO-BiH-a, tek „vidjeli" i „priznali", odnosno „prvi put su Muslimani, zajedno sa Srbima i Hrvatima, počeli da stvaraju svoju zajedničku historiju, u kojoj široke narodne mase, svojim vlastitim snagama, kuju svoju sudbinu".[38] Vrijednosti bratstva i jedinstva, solidarnost i ravnopravnost, bile su među istomišljenicima ili sljedbenicima socijalističke i partijske ideologije, dok su se prema drugima mogle očitovati i u „mržnji prema neprijateljima naše nacionalne slobode, prema neprijateljima demokracije"[39] do te mjere da se javno – Rezolucijom – agitiralo da se „iz našeg javnog života i svih muslimanskih ustanova odstrane svi fašistički i profašistički elementi i pojedinci koji su, zloupotrebljavajući svoje položaje, služili neprijateljima našega naroda"[40].

Sudjelovanje svih društvenih kategorija – mladih i starih, muškaraca i žena, pismenih i nepismenih – u izgradnji poslijeratnoga bosanskohercegovačkog društva u periodici toga vremena prikazivalo se kao epohalni preobražaj i historijski napredak, prije svega ulaskom u Narodnooslobodilačku borbu (NOB), u kojoj su svi bosanskohercegovački narodi pokazali „zavidnu političku zrelost".

Novi društveni i politički poredak označavan je kao „uslov slobodnog života". Političar Esad Pašalić[41] u jednom od svojih priloga naglasio je važnost pismenosti te da svaki stanovnik u takvu društvu ima pravo na rad i obrazovanje.[42] Muslimani komunisti nastojali su potaknuti svijest o tome da pravo na obrazovanje i rad pripada svakom pojedincu, ali da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno aktivno zalaganje. Posebno se podizala svijest o važnosti pismenosti i obrazovanja te da pojedinac postane kulturno angažiran i sposoban doprinositi društvenim i privrednim ciljevima. Kolektivni napredak imao je prioritet, a individualna afirmacija promišljala se tek kao segment šireg druš-

[37] „Proglas Kulturnog društva Muslimana Preporod", 3.

[38] „Rezolucija", 8.

[39] *Isto*, 6.

[40] *Isto*.

[41] Esad Pašalić rođen je 21. veljače 1915. u Tuzli. Nakon završene srednje škole 1933. u Bihaću, nastavlja školovanje u Beogradu na Filozofskom fakultetu, studij klasične filologije s historijom staroga vijeka i arheologijom. Tijekom školovanja stipendist društva „Gajret". Za vrijeme Drugoga svjetskog rata aktivni član NOP-a, a od 1945. obnašao je različite dužnosti poput tajnika ministra prosvjete i pomoćnika načelnika odjeljenja za tisak Predsjedništva vlade Narodne Republike BiH. Nakon 1951. vraća se struci kroz akademski rad i biva izabran u zvanje starijega asistenta na Odsjeku na historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Nakon obrane doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na svojem matičnom fakultetu biva biran u docenta, potom u izvanrednoga profesora, a 1965. dobiva titulu redovnoga profesora. Pašalić je obnašao funkciju dekana Filozofskoga fakulteta dva puta u 15 godina njegova rada. Njegov angažman bio je važan i izvan akademskih krugova. Preminuo je u 52. godini u Beogradu (vidi više u: Šehović, „In honorem et memoriam Esada Pašalića", 13-26).

[42] PAŠALIĆ, „Borba protiv nepismenosti", 99.

tvenog interesa. U tom kontekstu Pašalić[43] apelira da „široki slojevi naroda moraju postati nosioci te borbe i zato ih treba mobilisati, zatalasati, oduševiti".

Glavni odbor Muslimana BiH koristio je i „Preporod", a posebno *Preporodov Almanah*, kao dio svojega ideološkog i političkog aparata. U tim publikacijama pisali su isti autori i autorice, a nerijetko su i objavljivani isti članci. U njima se očituje snažna težnja da Muslimanka zauzme vidljivo i aktivno mjesto u društvenom životu, odnosno da bude integrirana u ideološki okvir novoga poretka i participira u procesu društvene, kulturne i obrazovne transformacije. Politički vrh komunista Muslimana BiH – Sulejman Filipović, Pašaga Mandžić, Zaim Šarac, Salko Nazečić i Esad Pašalić – prisustvovao je „Preporodovoj" 1. redovnoj glavnoj skupštini s jasnom namjerom da iskaže svoj stav o „preuzimanju stvarnih obaveza za kulturno uzdizanje Muslimana". Pašalić apostrofira važnost uključivanja žena u društvene procese opismenjavanjem, osobito naglašavajući da „treba uložiti najveću mjeru hitnosti u opismenjavanju naših ljudi i žena i njihovom ukopčavanju u naš opšti i privredni i politički život u zemlji".[44] „Preporod" je, prema Pašaliću,[45] bio „pionir ravnopravnosti, sloge, jedinstva i bratstva", zbog čega je trebao „odigrati" važnu ulogu u prosvjećivanju muslimanskoga, ali i hrvatskoga i srpskoga stanovništva. Smatralo se da je nepismen čovjek „nesposoban i uzet" i kao takav ne doprinosi napretku društva, zbog čega je u procesu opismenjavanja trebalo pokazati mnogo „volje, energije i inicijative isto onako kako se zalažu u drugim prilikama kad su ugrožena osnovna prava naroda". Pašalić[46] upozorava da obrazovanje naroda treba biti usmjereno ka gradskom i seoskom stanovništvu jer se obrazovanjem mogu spriječiti (političke) manipulacije kojima su narodi u BiH povijesno bili izloženi. Naime, ako se iskorijeni nepismenost i potakne narod na rad i izgradnju domovine (Bosne u užem, a Jugoslavije u širem smislu), zakoračit će se, smatrao je Pašalić, u doba koje omogućava svakom čovjeku ravnopravno sudjelovanje u socijalističkom društvu. U prilozima u listu agitiralo se za obrazovanje, točnije – opismenjavanje stanovništva, jer je socijalistička doktrina o novom čovjeku bila takva da samo on može biti obrazovan i pismen i da kao takav može sudjelovati u izgradnji novoga, socijalističkog društva.

Prilozi *Novoga doba* najviše su bili usmjereni podizanju svijesti Muslimana o ideji bratstva i jedinstva koja se potvrdila kao „spasonosna i oslobađajuća" u ratu, a od koje su, smatra Pandžo[47], Muslimani imali najviše koristi jer ih je „spasila biološke smrti". Stoga je u prilogu „Proglas Kulturnog društva Muslimana Preporod Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine" istaknuto da će novo vodstvo u okviru NOF-a, na temelju bratstva i jedinstva, voditi muslimanski narod k izgradnji zajedničke budućnosti. U tekstu „Pro-

[43] *Isto*.
[44] H., „Prva redovna mjesna skupština 'Preporoda' u Sarajevu", 7.
[45] PAŠALIĆ, „Borba protiv nepismenosti", 99.
[46] PAŠALIĆ, „Na prosvjetnom poslu", 6.
[47] PANDŽO, „Osvrt na nacionalno vaspitanje", 3.

glasa", među ostalim, obavještavaju se građani o ujedinjenju dvaju predratnih i politički različito orijentiranih društava: „Gajreta" i „Narodne uzdanice". Svi članovi novoga društva imali su zadatak ustrajno sudjelovati „u borbi za iskorjenjivanje nepismenih", upoznati građane s pravima i dužnostima te agitirati za emancipaciju žene, odnosno za „opći i pojedinačni preporod". Novi društveni poredak nije mogla voditi stara intelektualna i kulturna elita, nego se morala proizvesti nova. Među njima je bilo najviše već afirmiranih komunista, ali i znatan broj gajretovaca. Muslimansku elitu neposredno po završetku rata činila su sljedeća imena: Hasan Rebac, dr. Zaim Šarac, Hasan Brkić, Husein Brkić, Šukrija Kurtović, dr. Hamdija Čemrlić, Ibrahim ef. Riđanović, Avdo Humo, Skender Kulenović, dr. Hamdija Bravo, ing. Fazlija Alikalfić, Esad Pašalić, Fadila Arnautović, Hiba Ramadanović, Osman Karabegović, Nađa Biser, Besim Korkut, dr. Behaija Salihagić, Razija Handžić, Nadžida Hadžić itd. Neka od navedenih imena obilježila su znanstveni, kulturni, književni i politički život BiH u drugoj polovini XX. stoljeća.

Kad je riječ o statusu Muslimanke u bosanskohercegovačkom socijalističkom društvu, o tome je bilo riječi na Konferenciji Glavnoga odbora Muslimana Bosne 21. i 22. svibnja 1945. Tijekom diskusije Dževahira Midžić[48], članica gradskoga odbora iz Sarajeva, upozorila je na to da prijašnje vlasti (Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska) nisu uključivale ženu u politički i društveni život. Prema njezinim riječima, „svi zahtjevi žena, majki i sestara, bili su uporno odbijani i žena je gurana u kuću. Nisu nam dozvolili da se ma u kom području podignemo."[49] Stoga je Muslimanka bila prepuštena sebi, a sada, u novom poretku, svoju snagu iskoristila je „više nego mnogi muškarci". Midžić dalje ulogu žene interpretira u kontekstu socijalističkoga (komunističkog) toposa o otporu i borbi, pa tako „ta žena, kojoj nije bilo dozvoljeno da se nagleda sunca, stvorila je borce i, na poziv da se dignemo protiv okupatora odazvala se i naša žena Muslimanka".[50] Otuda ona zaključuje da je emancipacija Muslimanke započela u Narodnooslobodilačkom ratu jer se iz

[48] Dževahira Midžić (Kadrić) rođena je 16. prosinca 1912. u Prijedoru. Tijekom pohađanja Učiteljske škole u Sarajevu bila je stipendistica „Gajreta" 1929. godine. Peti razred Učiteljske škole završila je 1931./32. s odličnim uspjehom i vladanjem te je položila učiteljski ispit. Godine 1936. u Beogradu je položila državni stručni ispit „po finansijskoj struci agrarne reforme, za činovnika sa potpunom srednjoškolskom spremom" s ocjenom odličan (ABiH, Midžić, K-301, 281/M). Profesionalno je obnašala funkciju agrarnoga revizora banske uprave u Sarajevu (*Jugoslovenski list*, br. 62/1941., 5), a 1944. radila je i kao računarski knjigovođa (ABiH, Midžić, Uredovna potvrda NDH, K-301, 281/M). Društvenu angažiranost ostvarivala je u članstvu i vodstvu različitih udruženja i odbora. Bila je članica odbora muslimanskoga ženskog društva „Osvitanje" („Skupština i novi odbor Osvitanja, Sarajevske novosti", *Muslimanska svijest*, br. 16/1936., 3), potom tajnica ženskoga odbora „Merhameta" („Mevlud i skupština ženskog odbora Merhamet", *Islamski glas*, br. 12/1935., 5) te je nekoliko godina obnašala funkciju predsjednice ženskoga odbora Muslimanskoga društva „Trezvenost" („Skupština ženskog odbora Trezvenosti", *Jugoslovenski list*, br. 3/1941., 6). Bavila se i pedagoškim radom: u suautorstvu s Marijom Pavlić objavila je udžbenik *Istorijska čitanka* za VIII. razred osmogodišnje škole, koji je izdalo izdavačko poduzeće Svjetlost u Sarajevu 1957. godine.

[49] „Prva Preporodova redovna glavna skupština", 6.

[50] *Isto*.

godine u godinu povećavao broj žena koje su se pridruživale otporu. Govoreći o sudjelovanju žene u NOB-u, ona poziva drugove neka ne sprječavaju svoje kćeri da ulaze u „ovu borbu", nego da ih motiviraju i potaknu da se uključe u „izgradnju zajedničke kuće".[51] Dakle, Midžić želi Muslimanku integrirati u opće socijalističko pamćenje o ratu i otporu da ne bi bila izolirana iz ključnih ideoloških toposa novoga poretka, a potom upozorava na to da Muslimanka mora napustiti „avliju i bašču" te kao takva ravnopravno sudjelovati u izgradnji društva. Njezin poziv „drugovima" da ne „sprječavaju svoje kćeri" da društveno djeluju upućuje na činjenicu da nisu svi komunisti bili odmah spremni pustiti žensku djecu da javno djeluju.

Na tom tragu i Nadžida Hadžić[52] komparira status predratne „zaostale bosanskohercegovačke Muslimanke"[53] i one poslijeratne, konstatirajući da je Muslimanka nakon rata „doživjela svoj puni preporod" otkrivši u sebi potencijale „zdrave životne sposobnosti", koje će iskoristiti da bi se razvila u „korisnog člana društvene zajednice". Uzroke depriviranoga položaja žene u prijeratnom periodu autorica pronalazi u djelovanju „nazadnog sveštenstva", društvenim stereotipima te njezinoj neobrazovanosti i ograničenosti na „kuću i njivu". U takvim okolnostima, kao isključeni subjekt iz političkih i društvenih procesa, žena nije mogla ostvariti „šire uspjehe ni nastojanja naprednih Muslimana da razbiju predrasude i nepravilna shvatanja o ženi". Tek uključenjem u socijalističko društvo Muslimanke su se „budile iz svoje učmalosti", prepoznajući i razvijajući vlastite potencijale. Prema N. Hadžić,[54] žena je prije ustanka bila „politički potpuno nesvjesna, nacionalno neorijentisana, isključivo vezana za kuću" i nije znala da u sebi ima „pozitivne snage". Njezina potencija manifestirala se u narodnom oslobođenju, otvarajući joj put za daljnju emancipaciju na svim razinama javnoga života: od obrazovanja i ekonomske nezavisnosti, preko političke orijentacije, do aktivnoga sudjelovanja u društvenoj izgradnji. Muslimani komunisti smatrali su da je Muslimanku

[51] *Isto*.

[52] Nadžida Nuri Hadžić Novak bila je najobrazovanija žena svojega vremena (ČAUŠEVIĆ, GAČANICA, LUKIĆ, *Vodič za imenovanje ulica po ženama*) i prva Muslimanka u BiH koja je diplomirala pravo na beogradskom sveučilištu (*Večernja pošta*, br. 2297 (1929): 6). Po stjecanju diplome radila je kao sutkinja sreskog suda (*Narodna uzdanica*, (1940): 163.). Imenovana je za članicu upravnog odbora pri osnivačkoj skupštini Mjesnog odbora kulturnog društva Muslimana „Preporod" u Sarajevu 1945. Godine (Novo doba, br. 9, (1945): 4). Kao šefica kabineta Ministarstva građevina Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu, imenovana je za zamjenicu Zore Nikolić u Zemaljsku izbornu komisiju povodom raspisivanja izbora za Ustavotvornu skupštinu BiH (*Sarajevski dnevnik*, br. 362, (1946): 1.). Iako nije bila članica Komunističke partije, bila je društveno angažirana i obnašala funkciju predsjednice AFŽ-a, kroz čiji je rad podržavala politiku Tita u savezu sa Staljinom. Međutim, zbog izjave da bi trebalo diplomatski pregovarati kažnjena je devetogodišnjom zatvorskom kaznom (1948. – 1957.) u ženskom zatvoru Goli otok (BEKIĆ, JAMBREŠIĆ KIRIN, KULUNČIĆ, *Vi ste Partiju izdale*; IVIĆ, ČAUŠEVIĆ, HADŽIHALILOVIĆ, *Leksikon o ženama koje su pomjerile granice*). Nadžida Nuri Hadžić Novak bila je kći poznatoga književnika Osmana Nuri Hadžića, a umrla je 2001. godine.

[53] HADŽIĆ, „Obol Muslimanke u Narodno-oslobodilačkoj borbi", 3.

[54] *Isto*.

potrebno osvijestiti i osposobiti da bi se, zajedno s ostalim „sestrama" (Srpkinjama i Hrvaticama), prihvatila prava i dužnosti u društvu koje ima kao ravnopravni građanin „oslobođene zemlje".

Hadžić[55] ističe da je Muslimanka „pravilno" shvatila najdragocjenije tekovine NOB-a, osobito načelo „bratstva i jedinstva kao najjače zaloge srećnog života jugoslovenskih naroda" i spoznaju da je sloga naroda BiH temelj te sreće. To je dokazala najprije masovnim sudjelovanjem u demonstracijama 1941. u Mostaru i 1942. u Banjoj Luci, a potom njegovanjem ranjenih boraca i ilegalaca, prenošenjem oružja i hrane pod feredžom i zarom, nabavljanjem hrane i odjeće te, konačno, aktivnim sudjelovanjem kao borkinja u brigadama. U NOB-u su Muslimanke postajale „hrabri borci, rukovodioci i bolničarke",[56] pokazujući tako da su sposobne ne samo doprinositi zajednici nego i preuzimati odgovornost i voditi u ključnim zadacima otpora. Ta iskustva borbe postavila su temelje za uključivanje Muslimanki u poslijeratni društveni život jer su upravo aktivnim sudjelovanjem u ratu stjecale kompetencije i samopouzdanje neophodno za ravnopravno sudjelovanje u obnovi i izgradnji zemlje. Autorica stoga naglašava potrebu prisutnosti velikoga broja Muslimanki u javnom prostoru jer one, zajedno s ostalim ženama, postaju čvrst oslonac novoj narodnoj vlasti. Zaključuje da uključivanjem „u sve radove na obnovi i izgradnji zemlje" žene ne samo da se uklapaju u svenarodno natjecanje nego i zajedno s cijelim radnim narodom stvaraju novi oblik „herojizma – herojizam rada".[57]

Ta ideja imala je odjek i u diskusijama vođenim na skupštinama i konferencijama, gdje se posebno naglašavala potreba uključivanja žena u obnovu i izgradnju poslijeratnoga društva. Tako je Esad Kapetanović iz Prijedora pozivao žene da se oslobode „starog načina života", da prihvate radne zadatke poput oranja i obrađivanja zemlje te da sudjeluju na konferencijama i biraju svoju političku vlast. Na istom tragu bio je i delegat iz Mostara Salko Fejić, koji je isticao da se među sudionicama obnove mogu vidjeti Muslimanke koje „nose transparente i kliču NOF-u", koje sudjeluju u radnim akcijama s motikom i lopatom iako potječu iz „aginskih porodica". Dakle, naglašavalo se da fizički rad više ne može biti predmet društvenoga prezira, nego moralna i politička obveza svakoga člana zajednice. U tom diskursu žene su tretirane kao ravnopravne sudionice, ali ravnopravnost je značila i njihovo nužno uklapanje u opći ideološki obrazac rada i društvenoga angažmana, što se tumačilo kao „prevaspitanje naših ljudi (žena) u pravcu temeljite izmjene njihovog dosadašnjeg gledišta na rad".[58] Fejić ovdje upućuje na jedan važan društveni proces u kojem su se „aginske kćeri", kao simboli buržoazije, samostalno preobražavale i preslojavale u duhu novoga vremena.

Ideja o slobodnom i nezavisnom građanstvu u novoj državi najčešće je bila u vezi s procesom opismenjavanja i školovanja širokih društvenih slojeva.

---

[55] *Isto.*

[56] *Isto.*

[57] HADŽIĆ, „Lik Muslimanke kroz Narodno-oslobodilačku borbu", 121.

[58] H. B., „Uloga muslimana u radu na obnovi zemlje", 3.

Delegat iz Prijedora, Derviš ef. Bibić, pozvao je i Muslimane i Muslimanke da uče, naglašavajući da se samo tako može opravdati pripadnost islamu i istovremeno ojačati NOB. Njegov istup pokazuje želju da se islam predstavi kao kompatibilan sa socijalističkim poretkom jer je isticao da islamske vrijednosti ne proturječe osnovnim idejama novoga društva. U diskusijama se kontinuirano naglašavalo načelo jedinstva, jednakosti i ravnopravnosti. Tako je pukovnik i ministar šumarstva u Privrednoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije Sulejman Filipović upozoravao na raširene predrasude o ženama u narodu – da nisu „dorasle da uđu u život", iako su one u ratu ginule i time pokazale „punu životnu sposobnost". Filipović je isticao da nova država poistovjećuje građanina i seljaka, muškarca i ženu, ostvarujući tako socijalnu i rodnu pravdu. Njegova poruka bila je da će socijalističko društvo amortizirati i prevladati postojeće antagonizme i između ruralnoga i urbanoga sloja i između kulturnih i rodnih identiteta. Jer, kako podsjeća Jahić, „klasici marksizma-lenjinizma obavezali su svoje sljedbenike na borbu za humanije i pravednije društvo u kojem će biti prevladana nejednakost žene i muškarca, ne u smislu njihovih fizičkih i duhovnih sposobnosti i odlika, već u smislu društvenog statusa, ekonomskih prava i životnih potreba".[59] Takav ideal jednakosti prisutan je u prilogu „Kroz slobodu kulturi i prosvjeti",[60] u kojem Hasan Rebac ukazuje na privrženost žene socijalističkim idejama i zadacima jer u njima nadoknađuje „sve provedene vjekove iza avlijskih zidova i iza mušebaka i da što prije budu preporođene prema novim vidicima i novim putevima". Njegov prilog jasno ilustrira središnju ulogu žene u socijalističkom kulturnom i društvenom preobražaju jer on ističe da se u svakoj prilici mora javno govoriti o kulturno-prosvjetnim potrebama seljaka i radnika, a „naročito o našem ženskom svijetu".[61] Takvim stavom on je markirao dvostruki socijalistički ideološki horizont: s jedne strane seljaštvo i radništvo kao temelj socijalističkoga društva, a s druge strane ženu, posebno Muslimanku, kao simbol emancipacije, čiji se društveni povratak u javnu sferu predstavljao kao dokaz konačnoga raskida s naslijeđenim obrascima patrijarhalne kulture.

Na istom tragu bio je i Esad Pašalić, koji je u svojim brojnim prilozima dosljedno naglašavao potrebu uključivanja žene u javni i društveni život. Na „Preporodovoj" skupštini u Sarajevu[62] isticao je da društvo mora biti usmjereno prema Muslimanki, koja još uvijek nije dovoljno obuhvaćena ni u širem društvenom kontekstu ni u okviru samoga „Preporoda". Naglasio je važnost opismenjavanja kao temeljnoga preduvjeta društvene ravnopravnosti, poručivši da „treba uložiti najveću mjeru hitnosti u opismenjavanju naših ljudi i žena i njihovom ukopčavanju u naš opšti i privredni i politički život u zemlji".[63] A kao ilustrativan primjer afirmativnoga uključivanja žene u jugosla-

[59] JAHIĆ, *Muslimansko žensko pitanje*, 428.
[60] REBAC, „Kroz slobodu kulturi i prosvjeti", 2.
[61] *Isto*.
[62] „Prva Preporodova redovna glavna skupština", 6-8.
[63] *Isto*, 7.

vensko društvo list je u prilogu „Kulturni život u Makedoniji" dao osvrt na priredbu čiji je program „bio sav u znaku podizanja zaostale muslimanske žene i priznanja njezinih prava na život i kulturno podizanje".[64]

Na tragu tih nastojanja, i na 3. plenarnom sastanku Glavnoga odbora Muslimana[65] diskusija je bila usmjerena na pitanje integriranja Muslimana i Muslimanki u novo društvo. Nakon plenarnih izlaganja, u raspravi je Šaćir Zuhrić kritizirao dio muslimanskoga stanovništva koji nije pokazivao spremnost da aktivno sudjeluje u učvršćivanju bratstva i jedinstva te naglasio da takvi, po njegovu mišljenju, ne mogu ni podržati ženu kao ravnopravnoga člana obitelji. Takvo „razmišljanje", smatrao je Zuhrić, bilo je prepreka razvoju vrijednosti koje je novo društvo nastojalo učvrstiti, jer emancipacija žene i njezina ravnopravnost nije bilo isključivo žensko pitanje, nego zadatak cijeloga društva. Na to su upućivale i tadašnje društvene prilike: predrasude su dolazile i od muškaraca (očeva, muževa, braće i rođaka) i od žena koje su s nepovjerenjem gledale na svaku Muslimanku koja se odvažila izaći iz tradicionalnih obrazaca ponašanja i života.

U cjelini promatrano, sadržaji *Novoga doba* reprezentirali su napore da se kroz ideološki diskurs oblikuje novi društveni poredak, u kojem integracija žene zauzima važno mjesto. Emancipacija Muslimanke predstavljena je kao nezaobilazan segment socijalističkoga projekta modernizacije, ali i kao ispit političke zrelosti muslimanske zajednice. Time je *Novo doba* postalo ne samo glasilo jednoga vremena nego i svojevrsni dokument procesa u kojem se tradicionalna društvena svijest nastojala uskladiti s imperativima socijalističke transformacije.

Obrazovanje i kulturni angažman žena

Socijalistička Jugoslavija sustavno je afirmirala obrazovanje kao jednu od ključnih vrijednosti društvenoga života. U *Novom dobu*, pored općih agitacija za opismenjavanje i obrazovanje stanovništva, posebna se pozornost posvećivala obrazovanju Muslimanke, s ciljem da ona postane korisna članica društva u cjelini. Autorima priloga često je smetalo što religijska i tradicijska uvjerenja ograničavaju obrazovne mogućnosti žena, pa su u svojim tekstovima naglašavali da socijalizam i islam gledaju na obrazovanje komplementarno. Hasan Rebac[66] u prilogu „Svi muslimani i muslimanke moraju biti pismeni" agitira da se žene aktivno uključe u proces opismenjavanja i da se ne ograničavaju samo na vlastitu nego i na edukaciju šire zajednice. Glavni odbor Muslimana uputio je preporuku „omladinkama" da sačine popise nepismenih stanovnika i daju im informacije o velikom društvenom pothvatu opismenjavanja, uz napomenu „ni muško, ni žensko, ni staro, ni mlado da ove

[64] „Kulturni život u Makedoniji", 6.
[65] „Treći plenarni sastanak Glavnog odbora", 3-5.
[66] REBAC, „Svi muslimani i muslimanke moraju biti pismeni", 5.

zime ne ostane nepismeno".[67] Time se u *Novom dobu* jasno artikulirala ideja da obrazovanje nije isključivo individualna obveza, nego kolektivni projekt nove socijalističke zajednice.

Praveći presjek obrazovanja kod Muslimana, Pašalić[68] zaključuje da je nepismenost Muslimana i Muslimanki bila nasljeđe i rezultat vladavine Osmanskoga Carstva, Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije. Prema njegovu gledištu, stanovništvo je u prošlim društvenim sustavima tretirano kao pokorno roblje, radna i glasačka snaga kojoj je uskraćena sloboda misli i sudjelovanja u društvenim procesima. Pašalićevo kritičko određenje prema prethodnim društvenim i političkim sistemima mora se razumijevati unutar šireg socijalističkog i komunističkog narativa, u kojem se imperijalizmi, carstva i Kraljevina Jugoslavija prikazuju kao negativna nasljeđa koja se moraju odbaciti, pa i u kontekstu obrazovanja. On ističe da, uz Narodnu frontu i Antifašističku frontu žena (AFŽ), važnu ulogu u tim procesima ima „Preporod", koji svojim djelovanjem može odgovoriti „zadacima najšireg kulturnog djelovanja među muslimanskim masama".[69] Obrazovane žene, prema Pašaliću, u okviru „Preporoda" pružaju odgovarajuću pomoć i podršku u prosvjećivanju nepismenih članova društva. Od samoga osnivanja „Preporod" se posvetio borbi protiv „nepismenosti među našim drugaricama Muslimankama"[70] i da u toj borbi nijedna Muslimanka ne smije ostati neobrazovana. Stjecanjem različitih znanja, stručnih kvalifikacija te političkoga i privrednoga odgoja stvarali su se uvjeti da „Muslimanka prodre u sve grane privrednog, državnog i društveno-političkog života".[71] Takav prosvjetiteljski rad shvaćen je kao nastavak revolucionarne tradicije, pa je borba protiv nepismenosti smatrana izravnim nastavkom NOB-a jer, kako ističe Pašalić u tekstu „Omladina u Preporodu", nepismen čovjek „nije dovoljno ni sebi ni drugima koristan". U skladu s tim on predlaže sistem samoukoga opismenjavanja, praksu poznatu u drugim dijelovima svijeta, ali i u BiH. Taj sistem podrazumijevao je da obrazovani pojedinci poučavaju članove vlastite zajednice. Pašalić vjeruje da će svaki pojedinac koji poučava druge istovremeno obrazovati i sebe te apelira na omladinu, a osobito na žene, da ne gube vrijeme na beskorisna sijela, nego da predstojeći „zimski period", kad bude više slobodnoga vremena, iskoriste „upravo na učenju čitanja i pisanja". Dalje agitira za dodatne mjere kulturnoga i obrazovnoga uzdizanja: osnivanje čitaonica i knjižnica, organiziranje predavanja i usmenih novina da bi tisak postao dostupan i u najudaljenijim mjestima. S druge strane, Hasan Rebac[72] naglašava da je to „osjetljivo područje" i preporučuje da se ono realizira u odvojenim grupama za muškarce i žene te da uvijek žena, bilo Muslimanka ili nemuslimanka, predvodi tečaj opismenjavanja za žene „s obzirom na mentalitet svijeta". Time se obrazo-

[67] *Isto*.
[68] PAŠALIĆ, „Omladina u Preporodu", 3.
[69] PAŠALIĆ, „U znaku svestrane borbe protiv nepismenosti", 5.
[70] PAŠALIĆ, „Omladina u Preporodu", 3.
[71] HADŽIĆ, „Lik Muslimanke kroz Narodno-oslobodilačku borbu", 121.
[72] REBAC, „Bratske riječi muslimankama", 4.

vanju žene pristupa ne samo kao tehničkom procesu stjecanja znanja nego i kao strateškom oblikovanju socijalnoga i kulturnoga položaja žene u društvu, u skladu s ideološkim imperativima novoga socijalističkog poretka. U tom kontekstu zanimljiv je i sljedeći prilog. Iako Glavni odbor Muslimana nije bio blagonaklon prema institucionalnom organiziranju rada Islamske zajednice u BiH, zbog čega je zagovarao njezinu reorganizaciju, smatrali su da se njezina infrastruktura, posebno mektebi, može iskoristiti za obrazovanje Muslimanki. U prilogu „U danima ramazana" Huseina S. Brkića[73] navodi se da se zbog toga mektepska nastava mora unaprijediti i realizirati „po načelima savremene pedagogije", jer će Narodna fronta „stati na kraj zloupotrebe šerijata", te da mektepska nastava ne smije biti „smetnja u redovnom školovanju muslimanske djece". Glavni odbor Muslimana smatrao je tadašnje uređenje mekteba i mektepske nastave retrogradnim za novo, sekularno bosanskohercegovačko društvo, što će na kraju dovesti do zabrane njihova rada.[74] Iako je socijalistička vlast donijela jasne odluke o emancipaciji žena, one su ostavile duboke posljedice na Muslimanku, čiji je „život bio snažno određen vjerskim i tradicijskim obilježjima".[75] Prethodno društveno uređenje smatrano je retrogradnim za novo bosanskohercegovačko društvo, što je, uz uvedene mjere, dovelo i do zabrane rada određenih tradicionalnih institucija. Glavni odbor Muslimana naglašavao je da „uspjeh novog tipa demokratije uveliko zavisi o prosvjetnom nivou i obrazovanosti najširih narodnih slojeva".[76] U skladu s tim, u tekstu „Omladina u Preporodu" istaknuta su tri ključna zadatka za muslimansku omladinu: (1) svestrano sudjelovanje u obnovi zemlje; (2) opći odgoj i obrazovanje; (3) fizički odgoj za zdravo i jako tijelo, sposobno doprinositi obnovi i izgradnji novoga društva.

U tom kontekstu Pašalić[77] je posebno isticao da se omladina mora motivirati na zajedničku izgradnju društva, i to ne strogom kontrolom, kritikom ili putem „ropskog vaspitanja", nego prepoznavanjem njihova potencijala. Smatrao je da omladina – mladići i djevojke – treba sudjelovati kao aktivan subjekt u procesu kulturnoga i društvenoga uzdizanja, a ne biti pasivan objekt prosvjećivanja, jer omladina „mora biti aktivni saradnik i pomagač, subjekt koji stvara i ostvaruje, uče se i uči druge, unosi nove ideje u stara shvatanja i oživljava nepokretne energije društva". On artikulira jasnu viziju omladine kao nosioca promjena, gdje obrazovanje postaje instrument individualnoga i kolektivnoga osnaživanja, a uključivanje djevojaka u taj proces simbolizira širi projekt integracije žena u javni i društveni život novoga, socijalističkog poretka.

Takva vizija nije ostala samo na teorijskoj razini, nego ju je oko „Preporoda" nosila i tadašnja intelektualna i politička elita, koja je, pored pisanoga

[73] BRKIĆ, „U danima ramazana", 4.
[74] BEĆIREVIĆ, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*.
[75] LIČINA RAMIĆ, „Nova ženska organizacija".
[76] „Osnivanje muslimanskog kulturnog društva Preporod", 5.
[77] PAŠALIĆ, „Omladina u Preporodu", 3.

glasila, ideje novoga vremena aktivno propagirala na skupštinama, javnim političkim konferencijama i po ulicama Sarajeva. Politički vrh komunista Muslimana BiH – Sulejman Filipović, Pašaga Mandžić, Zaim Šarac i Salko Nazečić – prisustvovao je 1. redovnoj glavnoj skupštini „Preporoda" s namjerom da jasno iskaže stav o „preuzimanju stvarnih obaveza za kulturno uzdizanje Muslimana".[78] U prilozima su posebno naglašavani stavovi Salka Nazečića, koji je isticao da je prethodni režim (Kraljevine Jugoslavije) ostavio siromašno nasljeđe u kulturi i prosvjeti, svjesno zanemarujući emancipaciju stanovništva. On navodi da je postotak nepismenih među Muslimanima bio golem, posebno među ženama – čak do 99% – te da je jedan od ključnih ciljeva „narodnooslobodilačke borbe" upravo opismenjavanje i uzdizanje Muslimana. Na istoj skupštini delegat iz Breze iznio je podatak da je „za školu spremno 320 učenika, a od toga ide samo 72", među kojima su bile tek dvije djevojčice. On apelira na sve obrazovane ljude svjesne vrijednosti obrazovanja da djeluju na imame i hodže, još uvijek snažne društvene i religijske autoritete, kako bi poticali roditelje da upisuju djecu u redovne škole. Na skupštini se obratila Razija Resulbegović[79] i upozorila na stvarnu sliku tadašnjega društva, posebno na to da među odbornicima koji „žive ovu ideju" postoji negativan odnos prema obrazovanju žena jer „ne šalju svoje kćerke, supruge i sestre na analfabetske tečajeve, niti ih upisuju u škole". Ovaj detalj pokazuje da je kod nekih Muslimana komunista „nesvjesno" – patrijarhalna shvaćanja i androcentrične interpretacije religije inkorporirane u kulturu – bilo jače od svjesnoga i političkoga te da su i sami, u prvim godinama socijalizma, prihvatili parole koje nisu dubinski razumijevali. Upravo takve okolnosti dodatno su naglašavale potrebu da obrazovanje i pismenost budu shvaćeni ne kao tehnička pitanja, nego kao ključni instrumenti socijalne i kulturne transformacije. U tom duhu razvijani su analfabetski tečajevi, koje je država vidjela kao jedan od temelja novoga društvenog poretka. Cilj tih tečajeva, kako navodi Zaninović[80], nije bio samo opismenjavanje odrasloga stanovništva u dobi od 14 do 40 godina, nego se novim nastavnim planom i programom „predviđalo opismenjavanje kursista da se idejno opredjeljuju za aktivnije učestvovanje u narodnooslobodilačkoj borbi i izgradnji naše državne zajednice". Potreba države i Partije za ujednačavanjem rada na analfabetskim tečajevima ogledala se u donošenju dvaju pravilnika, unificiranoga nastavnog plana i programa te priručnika s planom lekcija za voditelje tečajeva.[81] Najvažnije promjene u nastavnom planu

[78] „Prva Preporodova redovna glavna skupština", 6-8.

[79] Razija Resulbegović bila je društveno aktivna i početkom 1943. okupila je žensku radnu grupu koja je pružila pomoć i skrb za muhadžire u Trebinju. „Ove vriedne i čestite omladinke, koje uz to poklanjaju neobično važnu ulogu islamskom i svjetovnom obrazovanju idealan su primjer 'Mladih Muslimanki' o kojima im je dala njihova pokroviteljica Razija Resulbegović poslije svoga povratka iz Sarajeva izcrpan referat, te će se u najskorije vrieme obrazovati i odbor 'Mladih muslimanki', koje su se svojim islamskim ćudorađem i djelatnošću prokušale stičući obće simpatije, hvalu i poštovanje." Z., „Djelotvorna skrb za muhadžire u Trebinju", *Osvit*, br. 87/1943., 4.

[80] ZANINOVIĆ, *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u*.

[81] DIMIĆ, *Agitprop kultura*.

i programu ogledale su se u nastojanju da se nastavni sadržaj poveže s „tadašnjom stvarnošću".[82] Analfabetski tečajevi smatrani su najjeftinijom i najrasprostranjenijom formom obrazovnoga rada[83] jer su zahtijevali minimalna financijska ulaganja, a rezultati su u praksi bili odmah vidljivi. Kako prije uspostavljen sistem analfabetskih tečajeva nije mogao pokriti sve potrebe za opismenjavanjem, početkom 1945. uspostavljena je nova mreža tečajeva, koju su preuzeli svršeni rukovodioci, učitelji i prosvjetni referati.[84]

Paralelno s tim, autori su u listu analizirali društveno-prosvjetne prilike i tržište rada, naglašavajući potrebu upisivanja omladine u stručne škole. Derviš Tafro[85] upozorava na potrebu stručnoga školovanja i važnost pismenih i obrazovanih za potrebe nove socijalističke države. Društvo posvećeno izgradnji stručnih škola, smatralo se, izgrađuje državu k boljoj socijalističkoj budućnosti. Tafro smatra da treba poticati omladinu, osobito žensku, da upisuje stručne srednje škole iz dva razloga: (1) metode rada u proizvodnji uvelike su napredovale, odnosno raniji svršenici stručnih škola ne mogu se nositi s promjenama koje su nastupile u raznim granama proizvodnje; (2) školovanjem stručnoga kadra mogu se sustići „zamašni radovi na obnovi i podizanju naše privrede". Pored općih predmeta, kojima učenici razvijaju umijeća potrebna za korisno članstvo u zajednici i javno kulturno zalaganje i požrtvovnost, stručne škole imaju predmete strukovnoga karaktera za praktičnu primjenu naučenoga znanja u privrednoj obnovi i izgradnji države. Iako Tafro ne govori detaljno o ženskim strukovnim školama, konstatira da su one u narodu poznate „po svom pedantnom radu".[86] O stručnim i zanatskim školama govorio je i Fazlija Alikalfić u referatu „Preporod je zahtjev našeg doba", posvećenom kulturnom i prosvjetnom životu i radu bosanskohercegovačkih Muslimana. On smatra da se treba posvetiti zanatskom i stručnom školovanju omladine jer se dotad na takvu vrstu školovanja gledalo negativno, odnosno slabije nego, npr., na gimnazije. Svrha takva školovanja bila je pripremanje omladine „za one pozive koji će našoj državi i našoj privredi biti najkorisniji" jer je „novo vrijeme donijelo i novo mjerilo o vrijednostima rada i poziva".

U skladu s tim, u bosanskohercegovačkom društvu nastojala se preoblikovati i ustaljena predodžba o vrijednostima školovanja, osobito u gimnazijama. Šefik Bešlagić[87] ističe da se u strukovnim školama moraju obrazovati „narodne mase" jer je to u interesu svih slojeva novoga socijalističkog društva. Nedostatak stručnih škola i kvalificiranoga kadra, prema njegovu mišljenju, doveo je do toga da BiH, unatoč prirodnim bogatstvima, ostane privredno zapuštena. Bešlagić naglašava potrebu za obrazovanjem u zanatskim, rudarskim, poljoprivrednim, šumarskim i drugim stručnim školama jer će ospo-

[82] HADŽIMUSIĆ, *Pismeni graditelji socijalizma*.
[83] DIMIĆ, *Agitprop kultura*.
[84] ZANINOVIĆ, *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u*.
[85] TAFRO, „Potreba stručnog školovanja".
[86] *Isto*, 94.
[87] BEŠLAGIĆ, „Stvarajmo stručne kadrove", 2.

sobljeni kadrovi direktno jačati privredni i ekonomski potencijal zemlje. Posebno apelira da se na upis prijave „najbolji omladinci i omladinke" kako bi oni postali nosioci gospodarske obnove i društvenoga napretka svih slojeva. U *Novom dobu* objavljen je i osvrt na predavanje predsjednika Zemaljskoga vijeća Narodne omladine Bosne i Hercegovine Slobodana Ercega,[88] emitirano preko sarajevskoga radija, u kojem se naglašava da pohađanje stručnih škola zadovoljava višestruke potrebe – prije svega industrijske i privredne, a potom skraćuje put svršenicima do praktične proizvodnje. Erceg poziva sve organizacije, sindikate i AFŽ da aktivno usmjeravaju „dječake i djevojčice" k učiteljskim, srednjim tehničkim, poljoprivrednim i drugim stručnim školama. Zbog velike potrebe za stručnim kadrom, stručne škole odigrale su ključnu ulogu u kvalificiranju radne snage i zadovoljavanju potreba industrijalizacije zemlje. Stručno obrazovanje stoga nije bilo samo instrument tehničkoga usavršavanja nego i sredstvo društvene transformacije, integracije građana u socijalistički poredak i širenja ideala novoga društvenog identiteta.[89]

Svjesni te moći obrazovanja, intelektualci okupljeni oko Glavnoga odbora Muslimana naglašavali su njegovu ulogu kao snažnoga ideološkog aparata. Objašnjavajući njegovu ulogu u podizanju društvene svijesti, Pandžo[90] ističe da je u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske velik broj škola srećom bio zatvoren, što je spriječilo sustavno indoktriniranje učenika, tj. „fašističko-ustaški uticaj preko nastave bio [je] sveden na minimum". Međutim, s druge strane, obrazovanje u novom društvenom kontekstu ne interpretira kao dio humanističke i prosvjetiteljske ideje socijalističkoga društva, nego kao priliku da se obrazovanjem „u slozi, bratstvu i jedinstvu Srba, Muslimana i Hrvata" uništi „posljednje ostatke fašizma i bićemo srećni i mi i naša djeca".[91]

U tom je kontekstu Glavni odbor Muslimana BiH obrazovanje i opismenjavanje stanovništva, a posebno žena, smatrao strateški važnim jer su obrazovani i pismeni pojedinci mogli postati nosioci socijalističke misli i vrijednosti. Posebna pažnja posvećena je ženama i njihovoj emancipaciji. Stoga je jedan od temeljnih ciljeva njihova opismenjavanja bio oblikovanje političke svijesti koja bi ih poticala na aktivnu podršku vlastima u obnovi i izgradnji socijalističkog društva.[92] U okviru kampanje obrazovanja mnoge su se žene uključivale i u širi društveni život. Na Konferenciji Komunističke partije Jugoslavije za Sarajevo 1945. zabilježeno je da su Muslimanke najmasovnije pristupale u AFŽ, i u gradovima i na selu, čime su postajale aktivne sudionice društvenih procesa te nosioci ideala novoga socijalističkog poretka.[93]

U skladu s tim, obrazovanje i opismenjavanje Muslimanki postalo je ključni alat za njihovo osnaživanje i integraciju u šire društvene i političke

[88] ERCEG, „Našoj državi treba dati dobre stručne kadrove", 4.
[89] DIMIĆ, *Agitprop kultura*.
[90] PANDŽO, „Osvrt na nacionalno vaspitanje", 3.
[91] REBAC, „Bratske riječi muslimankama".
[92] JAHIĆ, *Muslimansko žensko pitanje*, 437.
[93] HOARE, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*.

tokove. Obrazovanjem su stvoreni temelji za njihovu aktivnu ulogu i u obitelji. U sljedećem dijelu rada fokus će biti na analizi uloge žene u obitelji.

Uloga žene u obitelji: perspektive i stvarnost

Prema članku 26. Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije,[94] zakonom je bila zajamčena ravnopravnost žene u braku i obitelji. Time je država na sebe preuzela regulaciju obiteljskih odnosa, dok je liberalizacija stavova o ženi u javnoj sferi – društvu, kulturi i ekonomiji – dovela do promjene odnosa između žene i muškarca unutar obitelji. Zaim Šarac ističe da Ustav potpuno izjednačava ulogu žene s muškarcem u svim oblastima državnoga, privrednoga i društveno-političkoga života. Prema njegovim riječima, žena nije bila samo nejednaka po šerijatskom pravu, nego je historijskim tumačenjem šerijata trpjela poniženja i diskriminaciju.[95] Diskriminacija žena, smatra Šarac, proizašla je iz pogrešnih interpretacija šerijatskoga prava, a nadvladana je povezivanjem šerijatskoga i građanskoga prava sa „savremenim načelima našeg Ustava". Očekivalo se da će taj spoj donijeti posebnu korist najprije muslimanskom stanovništvu. Zahtjevi Uleme-i-medžlisa da šerijatsko pravo bude iznad bračnoga i obiteljskoga zakona nisu naišli na odobrenje Glavnoga odbora Muslimana. U tom kontekstu *Novo doba* objavljuje dva relevantna teksta: „Šerijatski suci bit će raspoređeni na odgovarajuće poslove" Hamdije Ćemerlića[96] i „O razvodu braka" Mehmeda Begovića[97]. Ćemerlić ističe da su šerijatski sudovi regulirali bračne, obiteljske i nasljedne odnose, ali su u brojnim segmentima bili diskriminatorni. Neravnopravnost žene po šerijatskom pravu, prema njegovu mišljenju, bila je „nepovoljna", a u pojedinim slučajevima čak i „niže od onoga što šerijat propisuje". Po njemu, novi jugoslavenski zakon ima cilj ukloniti te nejednakosti, potvrđujući načelo da su svi građani jednaki pred zakonom.

Navodi da žena, prema šerijatskom pravu, nije imala pravo raskinuti bračni ugovor, nego je to bilo dopušteno samo muškarcima; žena je tu mogućnost mogla iskoristiti jedino ako ju je muž otvoreno ostavio prilikom sklapanja braka. U nasljednom pravu nije bila izjednačena s muškarcima, a nepravednost je postojala i u međusobnom nasljeđivanju. Ćemerlić[98] upozorava na to da je žena takvim statusom bila zatomljena, što je bilo suprotno idejama i doktrinama komunističkoga i marksističkoga nasljeđa (sloboda, humanost, pravednost) kojima se težilo svakom vidu oslobođenja, pa i oslobođenju žene od diskriminacije i neravnopravnosti. Sve navedeno proturječilo je „tekovinama Narodno-oslobodilačke borbe izraženim Ustavom", koji je „izjednača-

[94] „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije od 31. 1. 1946.", *Službeni list*, 1. 2. 1946.

[95] ŠARAC, „Položaj Muslimana u vjerskom pogledu", 80.

[96] ĆEMERLIĆ, „Šerijatski suci bit će raspoređeni na odgovarajuće poslove", 2.

[97] BEGOVIĆ, „O razvodu braka", 3.

[98] ĆEMERLIĆ, „Šerijatski suci bit će raspoređeni na odgovarajuće poslove", 2.

vao muškarca i ženu u svim pravima i svim oblastima državnog i pravnog života". Brak je stavljen pod zaštitu države, uz mogućnost da bračni partneri nakon sklapanja državnoga braka obave i vjersko vjenčanje. Bračne nesuglasice „stavljene su pod narodni sud" jer bi, prema autoru, „prepustiti da vjerski predstavnici sklapaju brak i rješavaju bračne sporove značilo u krajnjoj liniji uplitanje vjere u pitanja od prvorazrednog značaja za državu". Novim zakonima žene su izjednačene s muškarcima, što je ubrzalo njihov „dalji razvoj i uzdizanje". Ćemerlić[99] posebno naglašava da su svi „šerijatski suci službenici Ministarstva pravosuđa", čime je osigurana kontrola države nad dotadašnjim vjerskim autoritetom u pitanjima braka i nasljeđivanja.

U tom kontekstu, neke odredbe Ustava posebno su pogađale Muslimane, a među njima se isticala sloboda žene da raskine bračni odnos. Stoga Mehmed Begović, pravnik i sveučilišni profesor u Beogradu, piše prilog o razvodu braka u islamu. U njemu iznosi dva gledišta: prvo, da brak treba biti „nerazdvojiva zajednica između muškarca i žene", i drugo, da je brak „privatna stvar muškarca i žene". Prvo gledište zanemaruje „ljudsku prirodu", a drugo prepoznaje mogućnost da „supružnici zloupotrijebe pravo". Ustav je bliži drugom gledištu: brak je „društvena ustanova koja stoji pod zaštitom države", pa razvod ne može biti proizvoljan, nego se o njemu odlučuje sudskom odlukom. Ako u braku postoje djeca, uzdržavanje „pada na teret oba roditelja" i uvijek se stavlja u interes djece. Šerijat i šerijatski sudovi promatrani su kao relikti prošlosti, čija načela i uredbe remete osnovnu socijalističku doktrinu slobode, humanosti i pravednosti.

U skladu s tim, u nastojanju da se žena aktivno uključi u društveno-politički život, organiziran je sastanak Muslimanki u Sarajevu 1945. kao „prvi skup ovakve vrste u našoj istoriji".[100] Otvarajući skup, tajnik „Preporoda" Hasan Rebac u uvodnoj riječi osvrnuo se na loš položaj žene u obitelji i društvu. Prema njegovu mišljenju, žena je „služila kao rob za sve kućne poslove, kada je bila zatvorena u avlijske zidove daleko od svakog života i zbivanja, kada je bila u krajnjem neznanju i neobaviještenosti". Takvo stanje rezultiralo je time da je žena bila prepuštena raznim „predrasudama" te trpjela nemar i nepravdu nevjernoga muža jer nije imala drugoga modela ni razumijevanja ni kod oca, ni kod brata, koji su „branili pravo muškarčevo koje je on sam izmislio i Muslimanki nametnuo".[101]

U jednom prilogu anonimnoga autora prijeratna žena prikazana je kao zatvorena u „kuću i avliju", čija je „funkcija bila porodično čeljadstvo". Nasuprot tome, autor ističe da danas, „pošto je ostvaren princip jednakosti muškarca i žene, majke i sestre postaju nosioci svih javnih i društvenih funkcija u državi".[102] Žena je, u skladu sa socijalističkom doktrinom, postala neophodna i kao glasač, radna snaga i „polovina našeg svijeta", čija je aktivnost ključna

[99] *Isto*.
[100] REBAC, „Bratske riječi muslimankama", 4.
[101] *Isto*.
[102] „Osnivanje muslimanskog kulturnog društva Preporod", 5.

za udruženu (i muško i žensko, i staro i mlado, i grad i selo) borbu i izgradnju novoga društva. Njezina pripadnost obitelji više nije bila apsolutna; ona se „pripravljala da svoju dužnost izvrši pravilno i u interesu vlastitom i javnom". Takva promjena zahtijevala je duboku metamorfozu unutar obitelji, a najprije oslobađanje žene od tradicionalnih obveza (majčinstvo, domaćica), jer je ona preobrazila svoju ulogu od „tamne sjene iza prozora i mušebeka" (Samija Hodžić) u aktivni društveni subjekt: drugaricu, radnicu i udarnicu.

U tom procesu književni prilozi u listu također su aktivno sudjelovali u oblikovanju diskursa o emancipaciji žene u socijalističkom društvu. Iako se u listu nijedna književnica javno nije afirmirala niti predstavila svoju društvenu poziciju, tu ulogu preuzimali su književnici. Hamza Humo,[103] kanonski pisac ranoga socrealizma, u pjesmi „Pismo usamljenoj drugarici" najprije poziva ženu na buđenje i aktivno sudjelovanje u društvenim i političkim procesima, a pjesmu završava propagandno-plakatnim apelom ženama da na izborima glasaju za Tita i Partiju. Šukrija Pandžo i Skender Kulenović[104] javili su se književnim prilozima o ženi. Dok Pandžo u crtici „Hasnija" konstruira „mit" o djelovanju „žene pod zarom" u NOB-u, prikazujući njezin angažman u ilegalnim partizanskim strukturama i nastojeći ju integrirati u širi jugoslavenski narativ o partizanskoj herojskoj obrani, Kulenović, na tragu svojih ratnih poema, u priči „Srce u miloštu nosimo" oblikuje slike majke partizanke i majke žrtve: jedna predano odgaja „novog čovjeka", a druga, kao pasivna žrtva i moralni te historijski svjedok, kazuje svoja muhadžirska iskustva iz ratnoga užasa. Kako primjećuje Horvat,[105] partizanska majka uspjela je „snažnije nego lik partizanke da osigura ideološko polje oblikovanja posleratne društvene svijesti o ulozi žene, kako na konkretnom društveno-političkom, tako i na simboličko-ideološkom planu".

Analiza priloga u *Novom dobu* upućuje na postojanje nastojanja i ideološke vizije koja je ženi u obitelji i društvu pridavala ravnopravan status. Žena je u tekstovima predstavljena kao članica obitelji oslobođena tradicionalnih obaveza vezanih uz kuću i okućnicu, ali i kao aktivna članica socijalističkog društva.

Zaključak

U listu *Novo doba*, glasilu Glavnoga odbora Muslimana Bosne i Hercegovine, sve iz prošlosti, pa tako i položaj žene, prikazivalo se negativno, a sadašnjost se veličala i afirmirala. U prilozima se isticalo da je spas i ravnopravnost za ženu moguća kroz socijalizam s humanim licem i ideju bratstva i jedinstva. Autori su smatrali da se samo ujedinjenjem i zajedničkim uvjerenjem svih članova društva može postići veliki narodni, kulturni i socijalni preporod.

[103] HUMO, „Pismo usamljenoj drugarici", 5.
[104] KULENOVIĆ, „Tito", 1.
[105] VIDMAR HORVAT, *Imaginarna majka*, 69.

Prosvjeta i kultura nisu smjele zaostajati za ekonomskim razvojem zemlje jer ekonomski napredak nije mogao biti ostvaren s „politički nesvjesnim, neobrazovanim i stručno neosposobljenim radnikom".[106]

U listu se agitiralo da bosanskohercegovačka žena, a osobito Muslimanka, treba biti oslobođena stigme i društvenih, religijskih te kulturnih okova, što je bilo moguće jedino u socijalističkom društvu. Ona je u bosanskohercegovačkom društvu predstavljala saveznicu i glas u afirmaciji socijalističkih ideja i vrijednosti. To je posebno istaknuto na „Preporodovoj" 1. redovnoj glavnoj skupštini, kada Dušan Vasiljević konstatira da „u Sarajevu možemo vidjeti da je nova Jugoslavija od slobodne muslimanske žene stvorila najbolje saradnike".[107] Sloboda žene, kao i sloboda društva u cjelini, smatrana je plodom mukotrpne borbe protiv neprijateljskih režima – fašizma, nacizma, Nezavisne Države Hrvatske, Kraljevine Jugoslavije, imperijalizma – i njihovih dugotrajnih posljedica. Tako, primjerice, u tekstu „Na Bajram" anonimnoga autora stoji da „sloboda nije došla sama od sebe. Narodi Jugoslavije i Muslimani, krčili su put slobodi kroz trnovite stare zablude i stradanja, mržnje i pakosti, i njena cijena stečena na bojnom polju, ovjekovječena je glasom cijelog naroda u Ustavu zemlje, koji je plod tekovina narodno-oslobodilačke borbe."[108] Ovdje ne možemo govoriti o istinskoj slobodi, nego samo o deklarativnoj i retoričkoj, jer reduciranje čovjeka u bilo kojem obliku postojanosti i sve-mogućnosti nije istinska sloboda. Ovdje je ona bila reducirana komunističkom ideologijom i socijalističkim vrijednostima. Sličnu misao iznio je i predsjednik „Napretka" Vladimir Čaldarević rekavši da „treba da stvorimo jedinstvo misli, jedinstvo osjećanja među svima nama da se više nikada ne dogodi da među nama dođe do razmimoilaženja, nego da dođe do punog i iskrenog bratstva i jedinstva".[109]

U tom kontekstu, prilozi u listu permanentno su propagirali ideje o oslobođenju društvenih masa od jarma povlaštene prijeratne socijalne, političke i kulturne elite, uključujući i ženu, ali još uvijek tretiranu više kao objekt nego subjekt. Pozivi za izgradnju novoga društva s humanim licem nisu dakako bili upućeni svim Muslimankama, nego samo onima „koje su se oslobodile našom borbom i danas sudjeluju u obnovi i izgradnji naše države",[110] što korespondira s manihejskim osnovama „socijalističke kosmogonije" u prvim poratnim godinama izgradnje društva.

Novo doba i Glavni odbor Muslimana BiH bili su ambiciozan projekt redefiniranja uloge žene u društvu i obitelji, nastojeći ju integrirati u politički, kulturni i ekonomski život socijalističke zajednice. Iako su tekstovi s očitim propagandnim tonom naglašavali oslobođenje i ravnopravnost, ostaje otvoreno pitanje koliko su te ideje doista prodrle u stvarni život žene u BiH, odnosno

[106] DIMIĆ, *Agitprop kultura*.
[107] „Prva Preporodova redovna glavna skupština", 6.
[108] ANONIMUS, „Na Bajram", 1.
[109] „Prva Preporodova redovna glavna skupština", 6.
[110] *Isto*.

jesu li joj donijele stvarnu autonomiju ili su primarno služile afirmaciji ideološkoga narativa. Stvarno stanje žene, njezina svakodnevna iskustva i odnosi u obitelji ostaju dakle višeslojno i kontradiktorno polje između deklarativnih prava, društvenih očekivanja i stvarne moći djelovanja. U tom smislu, historijsko nasljeđe *Novoga doba* ostaje vrijedno promišljanja kao slika ondašnjih društvenih odnosa prema ženama – između dara i tereta emancipacije – i nakon 80 godina.

Arhivski i neobjavljeni izvori

ABiH, Midžić: Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Personalni dosije Midžić Dževahira.

HAS, „Novo doba": Historijski arhiv Sarajevo, fond „Novo doba" organ društva muslimana BiH.

Objavljeni izvori i tisak

Islamski glas, Sarajevo, 1935.

Jugoslavenski list, Sarajevo, 1939.

Jugoslovenski list, Sarajevo, 1941.

Muslimanska svijest, Sarajevo, 1936.

Narodna uzdanica, Sarajevo, 1940.

Novo doba, Sarajevo, 1945-1946.

Osvit, Sarajevo, 1943.

Sarajevski dnevnik, Sarajevo, 1946.

Službeni list, Beograd, 1946.

Večernja pošta, Sarajevo, 1929.

Literatura

ANONIMUS, „Na Bajram". *Novo doba*, br. 8 (1946): 1.

ANONIMUS, „Pred osnivanje jedinstvenog kulturnog društva Muslimana". *Novo doba*, br. 5 (1945): 1.

ANONIMUS, „Treći plenarni sastanak Glavnog odbora Muslimana Bosne i Hercegovine". *Novo doba*, br. 10 (1945): 3-5.

ALTHUSSER, Louis. „Ideology and Ideological State Apparatuses". U: *Lenin and Philosophy and Other Essays*, ur. Louis Althusser. New York: Monthly Review Press, 1971, 127-186.

ANTONIĆ, Maja. „Yugoslav Revolutionary Legacy: Female Soldiers and Activists in Nation-Building and Cultural Memory, 1941-1989". Master's thesis, Stanford University, 2019.

BANDŽOVIĆ, Safet. *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941).* Sarajevo: El-Kalem, 2021.

BATINIĆ, Jelena. „Gender, Revolution and the War: The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II". PhD diss., Stanford University, 2009.

BATINIĆ, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

BEĆIREVIĆ, Denis. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojske Jugoslavije 1945-1953*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju : Islamska zajednica u Hrvatskoj Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Sarajevo: Institut za historiju, 2012.

BEGOVIĆ, Mehmed. „O razvodu braka". *Novo doba*, br. 8 (1946): 3.

BEKIĆ, Irena; JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata; KULUNČIĆ, Andreja. *Vi ste Partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete*. Zagreb: Udruga Mapa; Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) Zagreb, 2021.

BEŠLAGIĆ, Šefik. „Stvarajmo stručne kadrove". *Novo doba*, br. 9 (1946): 2.

BRKIĆ, Salih H. „U danima ramazana". *Novo doba*, br. 8 (1946): 4.

ČAUŠEVIĆ, Jasmina; GAČANICA, Lejla; LUKIĆ, Ljilja. *Vodič za imenovanje ulica po ženama*. Bijeljina; Sarajevo: Fondacija „Lara" Bijeljina; Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (forumZFD), 2022.

ĆEMERLIĆ, Hamdija. „Šerijatski suci bit će raspoređeni na odgovarajuće poslove". *Novo doba*, br. 4 (1946): 2.

DIJANIĆ, Dijana. „Društveno-kulturalni aspekti položaja žena u Hrvatskoj: Antifašistička fronta žena 1945-1953". Doktorska disertacija, Hrvatski studiji, Zagreb, 2015.

DIMIĆ, Ljubodrag. *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952.* Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad", 1988.

ĐOKANOVIĆ, Bojana; DRAČO, Ivana; DELIĆ, Zlatan. „Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije". U: *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, ur. Edina Bošnjak i Srđan Gavrić. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar & Fondacija CURE, 2014, 104-176.

ERCEG, Slobodan. „Našoj državi treba dati dobre stručne kadrove". *Novo doba*, br. 9 (1946): 4.

FILANDRA, Šaćir. *Bošnjačka politika XX vijeka*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.

GUDAC DODIĆ, Vera. „Novi lik žene u jugoslovenskom socijalizmu". U: *Novi čovek. Konstituisanje srpskog i jugoslovenskog društva 20. veka kroz ideologiju i javne politike*, ur. Aleksandar Stojanović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023,207-236.

H. „Prva redovna mjesna skupština 'Preporoda' u Sarajevu". *Novo doba*, br. 6 (1946): 7.

H. B. „Uloga muslimana u radu na obnovi zemlje". *Novo doba*, br. 5 (1946): 3.

HADŽIĆ, Nadžida. „Lik Muslimanke kroz Narodno-oslobodilačku borbu". U: *Preporodov Almanah-kalendar*. Sarajevo: Glavni odbor Preporoda, 1946, 118-121.

HADŽIĆ, Nadžida. „Obol Muslimanke u Narodno-oslobodilačkoj borbi". *Novo doba*, br. 5 (1945): 3.

HADŽIMUSIĆ, Semir. *Pismeni graditelji socijalizma. Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945-1948)*. Tuzla: OFF-SET, 2023.

HOARE, Marko Attila. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme, 2019.

HUMO, Hamza. „Pismo usamljenoj drugarici". *Novo doba*, br. 7 (1945): 5.

IVIĆ, Gorica; ČAUŠEVIĆ, Jasmina; HADŽIHALILOVIĆ, Selma. *Leksikon o ženama koje su pomjerile granice u svojim zajednicama u Bosni i Hercegovini: 100 žena – 100 ulica po ženama*. Sarajevo; Bijeljina; Tuzla: Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (forumZFD); Fondacija „Lara" Bijeljina; Udruženje HO HORIZONTI Tuzla, 2021.

JAHIĆ, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.

JANCAR-WEBSTER, Barbara. *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Denver, CO: Arden Press, 1990.

KAMBEROVIĆ, Husnija. „Historija Preporoda – Sto godina 'Preporoda' (1903. – 2003.)". *Preporodov Journal* (Zagreb), br. 240-241 (2011), 5-15.

KAMBEROVIĆ, Husnija. *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, 2000.

KATZ, Vera. „Bosanskohercegovačko društvo u razdoblju uspostavljanja jugoslavenske revolucionarne vlasti (1943-1950)". *Historijska misao* (2016), br. 2: 163-203.

KATZ, Vera. *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945. – 1953.* Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

KATZ, Vera. „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* (Sarajevo), br. 40 (2011): 135-155.

KATZ, Vera. „Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945-1948)". *Prilozi* (Sarajevo), br. 28 (1999): 211-224.

KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1986.

KULENOVIĆ, Skender. „Tito". *Novo doba*, br. 1 (1945): 1.

„Kulturni život u Makedoniji". *Novo doba*, br. 3 (1946): 6.

LIČINA RAMIĆ, Aida. „Nova ženska organizacija – savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953-1961)." U: *Zamišljanje žene. O ideološkim i*

kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti BiH. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung Sarajevo, 2023, 163-219.

LIČINA RAMIĆ, Aida. „Urbanizacija i njene posljedice u SR Bosni i Hercegovini." U: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945-1995)*, ur. Dženita Sarač Rujanac i Jasmin Medić. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, (2023): 90-112.

„Muslimani su izabrali novo vodstvo koje će u okviru NOF-a, na temelju bratstva i jedinstva, voditi muslimanski narod u izgradnji zajedničke budućnosti". *Novo doba*, br. 1 (1945): 3.

„Novo doba". *Novo doba*, br. 4 (1945): 5.

„Osnivanje muslimanskog kulturnog društva Preporod". *Novo doba*, br. 8 (1945): 5-7.

PANDŽO, Šukrija. „Osvrt na nacionalno vaspitanje muslimanske omladine u prošlosti". *Novo doba*, br. 2 (1945): 3.

PANTELIĆ, Ivana. „Yugoslav Female Partisans in World War II". *Cahiers balkaniques*, br. 41 (2013): 239-250.

PAPIĆ, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*. Sarajevo: Svjetlost, 1981.

PAŠALIĆ, Esad. „Borba protiv nepismenosti". U: *Preporodov Almanah-kalendar*. Sarajevo: Oslobođenje, 1946, 99.

PAŠALIĆ, Esad. „Na prosvjetnom poslu". *Novo doba*, br. 2 (1945): 6.

PAŠALIĆ, Esad. „Omladina u Preporodu". *Novo doba*, br. 10 (1946): 3.

PAŠALIĆ, Esad. „Preporodove skupštine u Sarajevu". *Novo doba*, br. 5 (1946): 4.

PAŠALIĆ, Esad. „Stara i nova Bosna". *Novo doba*, br. 7 (1945): 1.

PAŠALIĆ, Esad. „U znaku svestrane borbe protiv nepismenosti". *Novo doba*, br. 12 (1945): 5.

PAŠIĆ, Salih. „Jedna naša sramota". *Novo doba*, br. 9 (1945): 5.

„Proglas Kulturnog društva Muslimana Preporod Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine". *Novo doba*, br. 1 (1945): 3.

„Prva Preporodova redovna glavna skupština". *Novo doba*, br. 10 (1945): 6-8.

REBAC, Hasan. „Bratske riječi muslimankama: Govor Hasana Rebca, sekretara Kulturnog društva Muslimana Preporod na sastanku muslimanskih žena 20. septembra 1945. godine". *Novo doba*, br. 8 (1945): 4.

REBAC, Hasan. „Izbori sada i nekada". *Novo doba*, br. 11 (1945): 3.

REBAC, Hasan. „Kroz slobodu kulturi i prosvjeti". *Novo doba*, br. 9 (1945): 2.

REBAC, Hasan. „Preporod ide sigurnim koracima". *Novo doba*, br. 3 (1946): 5.

REBAC, Hasan. „Svi muslimani i muslimanke moraju biti pismeni". *Novo doba*, br. 10 (1945): 5.

REBIHIĆ, Nehrudin. *U žilištu slišćen. Bosanski subjekt između organskog i mehaničkog jedinstva svijeta*. Sarajevo: Bridge, 2025.

„Rezolucija". *Novo doba*, br. 1 (1945): 8.

ŠARAC, Zaim. „Položaj Muslimana u vjerskom pogledu – u vezi sa odvajanjem vjerskih organizacija od države". U: *Preporodov Almanah-kalendar*. Sarajevo: Glavni odbor Preporoda, 1946, 76-80.

ŠEHOVIĆ, Moamer. „In honorem et memoriam Esada Pašalića". *Acta Illyrica: godišnjak Udruženja BATHINVS* (Sarajevo) II (2018), br. 2: 13-26.

TAFRO, Derviš. „Potreba stručnog školovanja". U: *Preporodov Almanah-kalendar*. Sarajevo: Glavni odbor Preporoda, 1946, 92-97.

TITO, Josip Broz. „Učinimo sve da 1946. godina bude godina velikih pobjeda u obnovi naše zemlje". *Novo doba*, br. 1 (1945): 1.

TOMŠIČ, Vida. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: Novinarsko-izdavačka radna organizacija „Jugoslavenska stvarnost", 1981.

VIDMAR HORVAT, Ksenija. *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. veka*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.

ZANINOVIĆ, Mate. *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1968.

SUMMARY

Constructing the Muslim Woman in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Case of *Novo doba* (1945–1946)

This article examines the representation of Muslim women in early socialist Bosnia and Herzegovina through a discursive analysis of *Novo doba*, the official newspaper of the Main Board of Muslims, published between 1945 and 1946. It explores how the newspaper constructed the figure of the "new woman" and how these representations reflected the ideological priorities of the emerging socialist state in the immediate post-war period.

The analysis is based on twenty-eight issues of *Novo doba* and combines hermeneutic reading with discourse analysis, supported by content, semantic, and socio-functional interpretation. Particular attention is paid to the ideological narratives, rhetorical strategies, and recurring topoi through which the newspaper promoted socialist values, legitimised the legacy of the National Liberation Struggle, and encouraged the integration of Muslim women into the political, economic, and cultural life of socialist Yugoslavia.

The findings demonstrate that *Novo doba* consistently portrayed women's emancipation as an essential component of socialist modernisation. Education, paid employment, political participation, and public engagement were presented as the principal means of overcoming traditional social and cultural constraints. At the same time, however, the newspaper largely represented Muslim women as recipients of emancipatory policies rather than as autonomous historical actors. Their participation in socialist society was framed within the ideological boundaries of communism and the broader project of "brotherhood and unity." The newspaper traced an idealised trajectory of female citizenship, presenting Muslim women successively as partisan heroines, productive workers, devoted mothers, and educators of future socialist generations.

By analysing *Novo doba* as a historical source, this article contributes to the study of gender, ideology, and nation-building in post-war Bosnia and Herzegovina. It demonstrates how communist cultural policy sought simultaneously to modernise gender relations and to integrate the Muslim population into the socialist political order, while revealing the tensions between the official discourse of women's emancipation and the limited agency attributed to women within that discourse.

Keywords: Bosnia and Herzegovina; *Novo doba*; Muslim women; women's emancipation; socialism; communist ideology; National Liberation Struggle